

**AFTER THE CRISIS OF NEOLIBERALISM:
 NOW WHERE SHOULD WE GO?**

Valeri Lichev

Abstract. The article is devoted to the challenges facing the neoliberal model after the wave of migrants and terrorist acts. Warnings of the crisis that the uncontrolled imposition of economic rationality and market values can bring are long before the financial crisis occurred in 2008. At the same time, the threat of terrorism was predicted with striking precision by J. Kristeva at the beginning of the 21st century, but the warning that it sends does not reach the politicians. These facts raise the issue of the need to review current democratic practices, as far as the current models show serious shortcomings in the possibility of anticipating and preventing social conflicts resulting from economic or political inequalities.

Key words: neoliberal model, crisis, inequalities, migrants and terrorist acts.

Животът се движи по възходяща спирала. Този, който се потруди да изследва сенките на миналото, може по-добре да прецени малката дъга, по която възлиза, по-сигурно да отгатне неясните извивки на бъдещето.

М. Монтен

Финансовата криза, започнала през 2008 г. от САЩ и обхванала почти цялото земно кълбо, постави на сериозно изпитание неолибералния модел, издигнат в култ от развитите демокрации. Допълнително кризата бе подсилена от вълната мигранти, заляла Стария континент и дала съществени аргументи на противниците на крайния либерализъм срещу този политикономически проект.

Всъщност далеч преди настъпването на двете кризи – икономическа и социалнодемографска – някои, предимно ляво ориентирани

изследователи, посочиха възможността за провала на неолибералния модел. Техните критики изтъкват фаталните последици, до които могат да доведат доминиранието на пазарните стойности и на икономическата рационалност. Ако икономиката е подсфера на обществената система, то обособяването ѝ в самостоятелна структура с доминантни функции неизбежно би се отразило пагубно на останалите подсистеми. В резултат би се стигнало до дехуманизация на обществото, както и до лишаване от смисъл на културните ценности, които след превода им на езика на икономическите биха изгубили своята специфика.

Отправеното предупреждение бе, че в широко прокламираното неолиберално общество индивидите ще изгубят значението си на личности, доколкото ще бъдат преимуществено оценявани според позицията им в икономическата йерархия, както и според възможностите им да допринесат за нарастване на добавената стойност, а не според пълнотата на техните способности. Както изтъква обаче П. Рикьор: „Открай време знаем, че вещта има цена, а личността – стойност“ (Рикьор 2004, 376).

С превръщането на икономиката в доминантна структура обаче разликата между личности и вещи, между стойности и цени прогресивно се заличава. В резултат дори ценности като истина, добро и справедливост стават подчинени на господстващите икономически интереси, а от своя страна, това благоприятства нарастването на „арогантността на властта“ (Хайнрихс 2004, 262).

В условията на икономическа хегемония културата престава да предлага на индивидите нужните за тях образци за саморазвитие и личностно изграждане. Вместо това тя става проводник на модели за извличане на по-голяма радост от живота по пътя на неограничената или нерегулирана от никакви норми консумация (Бел 1994, 126). Според Н. Давила обаче с увеличаването на притежанията си западноевропейците обезценяват ценностите си, добавят години към живота си, но не и живот към годините (Давила 2004). Така се стига до утвърждаването на един съвременен хедонизъм, ограничаващ индивидите в настоящето и правещ ги безотговорни към вземането на решения относно собственото им бъдеще (Бел 1994, 14–15).

Подобна девалвация на желанията и стремежите обаче няма нежелани последствия, защото – както изтъква Й. Хайнрихс – де-

мокрацията не би могла да функционира ефективно без ценностни параметри. Ако икономиката бъде освободена от всякакви етически норми, резултатът ще бъде аналогичен на движението по пътищата без ограничителни знаци и правилник (Хайнрихс 2004, 38).

В тази връзка можем да се прехвърлим и към втория аспект на кризата, проявил се във вълна от терористични актове, инспирирани от потомци на мигранти. За тази опасност Ю. Кръстева алармира още в началото на Третото хилядолетие, само че в художествена форма. На финала на романа си „Убийство във Византия“ тя изказва мрачната си прогноза, която се сбъдна с поразителна точност само няколко години по-късно.

Главната героиня Стефани Дьолакур сънува атентат, осъществен в Лувъра от група терористи, като един от тях – най-вероятно шефът им – се самоубива чрез взривяване (Кръстева 2005, 371–372). Префектът на парижката полиция моли гражданите да запазят спокойствие, а посланикът на Франция в С. Барбара (България) прави изявление по телевизията, в което отбелязва, че до този момент родината му не е била приоритетна цел на световния тероризъм. Нейните ръководители са направили всичко възможно, за да бъде пощадена от отмъщението, замислено от силите на Злото. Инцидентът може и да е без връзка с Ал Кайда (Кръстева 2005, 372).

Като специалист не само в областта на науките за културата, но и в тези за човека, Ю. Кръстева не си затваря очите пред драмата, заплашваща да се разрази в западния свят. Според нея терористичните актове са резултат на вътрешното опустошение, което може да бъде породено от различни причини: сексуални, обществени или политически. Когато вътрешната хармония се наруши, личността се разпада на малки парченца, загубвайки душевността си. Остава „вътрешна гнояща рана“, която отблъсква наранения и той се опитва да избяга, търсейки спасение вън от себе си. Това може да стане по различни начини: чрез включване в обществени борби и дебати, чрез създаване на собствена религия, чрез изстребване на другите или чрез вземане на антидепресанти (Кръстева 2005, 349). Потомците на мигранти реализираха една от тези възможности в Западна Европа.

Естествено предсказанието на Ю. Кръстева, което допълнително бива завоалирано чрез предаването му под формата на сън,

остава неотчетено от политиките¹. Контрафактичните разсъждения няма как да бъдат верифицирани, но можем да изкажем предположението, че ако авторката бе изрекла същите идеи в теоретична форма, тя вероятно би си навлякла гнева на праволинейните защитници на либерализма, които биха я обвинили в проява на расизъм или на дискриминационни убеждения, напълно несъответстващи на основните принципи на западноевропейския политически модел.

Може би поради тази причина френската изследователка от български произход, изхождаща не само от богатата си теоретична култура, но и от задълбочения си психоаналитичен опит, прибегва към литературната фикция. Обръщането към имагинерното ѝ позволява по езоповски начин (практика, позната у нас от времето на социализма) да изкаже идеи, които пропонентите на политическата коректност биха намерили за осъдителни.

Очевидно се сблъскваме с проблема за т.нар. гейткипъри (информационни портиери), които дори в развитите демокрации – независимо от издиганите лозунги за свобода на словото – възпрепятстват навлизането в публичното пространство на нежелана за определени кръгове информация (Хайнрихс 2004, 374)². В резултат

¹ Във футуристичните изследвания се прави разлика между предвиждане и прогнозиране. При първото се определят „точкови събития“, които по всяка вероятност ще се случат на определено място в даден момент, докато второто се ориентира към „структурните контексти, създаващи проблемите или тенденциите, които могат да се реализират“. „Даден поток от събития – който е предмет на предвиждане – често представлява съчетание на структурни тенденции и особени случайности“ (Бел 1994, 290). Вторите обаче не могат нито да бъдат предвидени, нито прогнозирани, което означава, че предмет на анализ могат да бъдат само определени условия, но не и внезапни фактори, структури, а не случайности (Бел 1994, 291).

² Още в зората на високите технологии М. и Е. Маклуън предупреждават, че неконтролираният прираст на информация може да доведе до такава загуба на лични или социални ценности, която да не може да бъде сравнена дори с дефицита на храни, суровини или горива (Маклуън 1994, 93–96). Проблемът се състои в това, че всеки контрол върху информацията е свързан с упражняването на власт. Оттук следва или че ограниченията трябва да отпаднат, или че трябва да се приеме такъв модел на комуникация, който да е угоден за разполагащите с власт.

от налагането на комуникативен контрол обаче, който привидно не прилича на цензура, се засилва „умората от демокрацията“, чието следствие е навлизането в „спиралата на мълчанието“ (Хайнрихс 2004, 155)³. Като една от причините за тази комуникативна умора може да бъде посочен фактът, че съвременните демократични дебати протичат в две пространства – политическо и публично – които остават едновременно разделени и интерферентни (Агасински 2001, 141–142).

С утвърждаването на пазарните стойности според Р. Барт се създават предпоставките за мистифициране на социалната реалност. Следването на този модел не отрича фактите, но като използва констатацията, а не обяснението, спестява интелектуалните усилия по разбирането на причините, довели до съществуващото положение на нещата. Така се стига до оневиняване на наличния социален ред, като необходимостта от провеждане на социални реформи бива анулирана (Барт 1991, 76–89).

Ако обаче социалната реалност трябва да бъде критически осмислена, подобен подход неизбежно изисква използването на ценностни съждения. В противен случай би се стигнало до формулирането на позитивистки твърдения, утвърждаващи неизменността на съществуващия ред. Отгук насетне провеждането на дискусии относно наболели обществени проблеми би станало безпредметно. Именно по тази линия може да се каже, че масовият европеец остава в пълно неведение относно процесите, довели до емигрантската вълна през 2015–2016 г. Масмедийното мълчание по повод на събитията в Кьолн през декември 2016 г. е красноречив, макар и не е единствен, пример в тази насока.

Икономическите и социалнодемографски промени в съвременния свят създават сериозни предпоставки за преразглеждане на основополагащите за западните общества митове. Според Х. Маркузе в наши дни такива функции изпълняват най-вече преформу-

³ „Демократическият дебат се провежда и в публичното пространство, така че той излиза извън политическата арена. Цялата трудност идва от това, че в съвременните демокрации двете пространства – политическото и публичното – са едновременно разделени и интерферентни“ (Агасински 2001, 141–142).

лираните в идеологически приемлива форма разкази за Златния век и за Второто пришествие. Подобни мистификации могат да бъдат открити в рекламата, пропагандата и политиката (Маркузе 1994, 248–249). Тяхната роля е да прикрият с рационални средства ирационалния характер на системата. Като посредник между управляващи и управлявани те използват езика като средство за унификация и за подриване на критичната позиция към социалната реалност. Думите се превръщат в клишета, което води до закърняване на понятийното мислене. В резултат разликата между истина и мнение, причина и факт, същност и съществуване, вещ и функция изчезва (Маркузе 1994, 112–127).

Според Е. Морен масовата култура в качеството ѝ на зачатъчна форма на религия на земното щастие заличава границите между имагинерното и реалното, само че с тази разлика, че не обещава безсмъртие (Морен 1995, 124–125). Можем да кажем, че в наши дни нейните послания, които са адресирани към емоционалните преживявания на един универсален имагинерен човек, винаги присъстващ в модерния *homo faber*, постепенно започват да се изместват от чувството на тревога и несигурност, породени от чужденците. Сблъсъкът на различни култури и религии направи до голяма степен несъстоятелно поддържането или развиването на религиозни процеси върху възможно най-профанното и на митични процеси върху възможно най-емпиричното, за което пише Морен в края на ХХ в.

Според Р. Барт смисълът на митовете, функциониращи в буржоазното общество, е да бъде заличена демаркационната линия, разделяща бедни от богати. От тази гледна точка *историята* трябва да се превърне в *природа*, а *човекът* – в *универсална* и *вечна същност* (Барт 1991, 93). Ако в обществото отсъства диференциация между неравнопоставени класи, отпада и нуждата от социални реформи (Барт 1991, 76–89).

Митовете, изследвани от Барт, се отнасят обаче към времето на зараждане на консуматорското общество. В наши дни ситуацията е коренно променена, доколкото основният конфликт, който се опитват да заличат буржоазните митове, бива заменен не от вътренационален и класов, а от цивилизационен – между Европейския континент, от една страна, и държавите от Близкия изток и Африка, от друга.

Масмедийните митове вече не могат да способстват за заличаване на икономическата неравнопоставеност между бедни и

богати. В епохата на глобализация, процес, който в никакъв случай не протича равномерно или равнопоставено, представителите на смятаните за непълноценни нации се поддават на желанието си да стъпят на обетованата земя на богатството. По тази линия следва да бъдат отбелязани няколко трансформации.

Първо, ако традиционните митове от втората половина на XX в. целят да заличат противоречието между бедни и богати, то след началото на емиграционните потоци възниква необходимост да бъдат обяснени причините за съществуването на подобни икономически неравенства, независимо от мощните процеси на глобализация. Тоест елиминираната история се нуждае от възкресяване, макар и митично или фалшифицирано.

Второ, ако западноевропейските митове създават илюзорната картина на общество, в което конфликти не съществуват, то след зараждането на бежанската вълна се налага точно обратното – да бъдат изобретени такива причини за конфликтите, които да прикрият или заличат действителните корени на нарасналото напрежение между представителите на различни етнически групи или вероизповедания.

Трето, ако първоначално в развитите общества митовете заличават историята, за да отменят необходимостта от социални реформи, то след емигрантската вълна се налага точно обратното – да бъдат предприети такъв тип социални и политически реформи, които да утвърдят пред масовото съзнание, че икономическият просперитет и гражданските свободи могат да бъдат осъществявани единствено по модела на западния свят.

В тази връзка се налага необходимостта от преосмисляне на процесите на глобализация, довели до „гуширане на дистанциите“ и до „смаляване“ на света (Бел 1994, 24). Според Ж. Липовецки съвременните демократични общества не разполагат с друга алтернатива освен да развиват и ускоряват мобилността, тъй като в противен случай ще се окажат изпреварени от развитието. Именно поради тази причина модернизацията взема превес над целите и идеалите (Липовецки 2005, 61).

Хипотезата на френския философ е, че в резултат на глобализационните процеси класическият произвеждащ капитализъм ще бъде

заменен от икономика на консумацията и на масовите комуникации, а дисциплинарното общество – от „обществото мода“, в което водеща роля ще играят техниките на непрестанната *съблазън* и на постоянното *обновление*. Изобилието от общодостъпни стоки ще предостави възможност за незабавно удовлетворение на потребностите – една от основните причини за невротичното неудовлетворение, констатирано от З. Фройд в началото на ХХ в. Оттук загрижеността за бъдещето в икономически план ще бъде анихилирана, а прогресистките концепции ще бъдат лишени от обществено доверие (Липовецки 2005, 64).

На тази основа ще възникне нов тип социална темпоралност, в която ще доминира принципът на „тук и сега“. Вещите ще изгубят предишната си сакралност, а това ще допринесе за формиране на безразлично отношение към лишена от смисъл социална реалност (Липовецки 1996, 220). Именно това „безразлично отношение“ обаче направи западноевропейските нации трудно приспособими към промените, настъпили в резултат на финансовата криза и на последвалата я мигрантска вълна.

Може да се каже, че глобализацията бе насочена към заличаването на традиционните *лимитни структури* (културантропологично понятие, въведено от В. Мюлман), които позволяваха разграничаването на отделни общности и култури, като за сметка на това ги възпроизведе в самото ядро на държавите, които положили началото на този унифициращ световен процес. Точно поради тази причина се налага преразглеждане на апологетичните възгледи за безпроблемното смесване на култури, нации и народи.

Според идеолога на хипермодерността Ж. Липовецки времето на великите исторически проекти и героичните представи безвъзвратно е отминало, а бъдещето предстои да бъде освободено от идеологическите и политическите конотации (Липовецки 2005, 74). Глобализацията, мобилността и нарасналите комуникативни възможности разкриха обаче неочаквано лице на обществото мода. Метафорично то може да бъде описано с един от епизодите на поредицата „Ужасната истина“ на М. Мур. В него известният с неконформисткия си характер американски режисьор иронично обосновава тезата си, че афганистанският номад има същото право да гледа

телевизия, както и средният американец. Като типичен „защитник на човешките права“ Мур осъществява „хуманитарна мисия“, изразяваща се в пускане с парашут от самолет на телевизионни приемници над непристъпните афганистански хълмове. Няколко години покъсно обаче вълната от номади пое точно от тази посока към обетованата земя на Запада⁴.

В заключение можем кажем, че демокрацията – по думите на Й. Хайнрихс – действително ще остане неизпълнено обещание, ако реалните проблеми на глобализацията останат извън сферата на обществените дискусии. Както отбелязва немският социален философ, дори в развитите демокрации народът бива изключен от политиката, която е подчинена единствено на господстващите икономически интереси. Партийните лидери претендират да изразяват интересите на мнозинството, но с действията си показват точно обратното (Хайнрихс 2004, 7–8).

В тази връзка се налага да бъде повдигнат и проблемът за справедливостта. Според Д. Ролс – един най-проникновените му изследователи – справедливостта изисква такова структуриране на социалното и икономическото неравенство, което да създаде очаквания за всеобща полза. П. Рикър обаче отбелязва, че всяко разпределение остава проблематично, доколкото не съществува една универсално валидна система за справедливото му осъществяване (Рикър 2004, 448). Именно от тази гледна точка въпросът за справедливостта в международните отношения заслужава сериозно преразглеждане, доколкото налагането на западните модели на демокрация не означава задължително преодоляване на икономическите и социални неравенства между страните от Стария континент и останалия свят, част от който е била протекторат на същите тези „демокрации“.

Политическото мислене, както отбелязва С. Агасински, изисква синтез на перспективи чрез отчитане на публично изразените мнения, а не чрез тяхното игнориране (Агасински 2001, 152). Проб-

⁴ „Защото всичко това се равнява на едно безгранично изискване... – отказа на осъденото същество... да си отиде от този свят неудовлетворено“ (цит. по Бел 1994, 100). Точно с този отказ се сблъскваме в наши дни, само че издигнат до кредо от представителите на бившите колонии на западноевропейските държави.

лемът е, че на международно ниво този синтез не само е трудно осъществим, но понякога и невъзможен – особено когато се следват остарели цивилизационни модели.

Точно поради тази причина упражняването на критическото мислене е повече от необходимо. За да бъде преодоляна кризата на демокрацията, е нужно да бъде осигурена по-широка представителност на социалната структура, чиито интереси в момента са подменени от тези на определени икономически и лобистки групировки (Мецгер 2004, 26). В тази връзка ролята на културните институции е от изключително значение, доколкото именно те са един от факторите, способни да се противопоставят на „пародията на демокрацията“, насаждана от масмедияте (Хайнрихс 2004, 261–262).

Както отбелязва немският антрополог В. Мюлман, ние не можем да прогнозираме със сигурност бъдещето, тъй като каузалните връзки не играят решаваща роля за развитието на човека и обществото (Muehlmann 1986, 266). Поради това изказването на всякакви ултимативни твърдения относно съдбата на човечеството има за свое негативно следствие освобождаването на индивидите както от възможността да изразяват свободно своето мнение, така и от способността им да вземат самостоятелни решения. Подобен възглед обаче би утвърдил човешката несвобода, доколкото членовете на обществото биха били застраховани с „научни“ средства срещу поемането на отговорност. В наши дни подобен род успокоение би имало пагубни последици.

Оттук не следва, че дискусиите за бедността, която продължава да цари в огромна част на земното кълбо, трябва да бъдат отхвърлени като митологични или ненаучни. Както отбелязва М. Монтен: „Светът е неспособен да се излекува, той е тъй нетърпелив, когато нещо го гнети, че мисли само как да се отърве, без да гледа на каква цена“ (Монтен 1940, 131–132). Същото може да бъде казано и по отношение на емигрантската вълна. От една страна, поданиците на страните от Близкия изток и Африка не могат да търпят икономическото си положение, в което са изпаднали не без съдействието на САЩ и западните демокрации. От друга страна, САЩ и Западът също проявяват нетърпение, когато става дума за отървяване от нежеланите в техните страни пришълци. Демокрацията обаче – по думите

на С. Агасински – трябва да бъде търпелива (Агасински 2001, 142). Въпросът е дали това търпение ще продължи достатъчно дълго, за да даде нужния резултат.

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

1. **Агасински, С.** Минувачът във времето. Модерност и носталгия. София: Лик, 2001. // **Agasinski, S.** Minuvachat vav vremeto. Modernost i nostalgia. Sofia: Lik, 2001.
2. **Барт, Р.** Въображението на знака. София: Народна култура, 1991. // **Bart, R.** Vaobrazhenieto na znaka. Sofia: Narodna kultura, 1991.
3. **Бел, Д.** Културните противоречия на капитализма. София: Народна култура, 1994. // **Bel, D.** Kulturnite protivorechia na kapitalizma. Sofia: Narodna kultura, 1994.
4. **Давила, Н.** Камък в блатото. Електронно списание LiterNet, 18.12.2004. № 12 (61). // **Davila, N.** Kamak v blatoto. Elektronno spisanie LiterNet, 18.12. 2004. № 12 (61).
5. **Кръстева, Ю.** Убийство във Византия. София: CIELA, 2005. // **Krasteva, Yu.** Ubijstvo vav Vizantia. Sofia: CIELA, 2005.
6. **Маклуън, Е.** Закони на медиите. Новата наука. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1994. // **Makluan, E.** Zakoni na mediite. Novata nauka. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, 1994.
7. **Маркузе, Х.** Одноизмерный человек, Москва.: REFL – Book, 1994. // **Markuze, H.** Odnouzmerny chelovek, Moskva.: REFL – Book, 1994.
8. **Монтен, М.** Монтен, представен от Андре Жид. София: Библиотека „Безсмъртни мисли“, 1940. // **Monten, M.** Monten, predstaven ot Andre Zhid. Sofia: Biblioteka „Bezsmartni misli“, 1940.
9. **Морен, Е.** Духът на времето, София: Христо Ботев, 1995. // **Moren, E.** Duhat na vremeto, Sofia: Hristo Botev, 1995.
10. **Липовецки, Ж.** Време на вакуум. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1996. // **Lipovetski, Zh.** 1996. Vreme na vakuum. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, 1996.
11. **Липовецки, Ж.** Хипермодерните времена. София: Изток–Запад, 2005. // **Lipovetski, Zh.** Hipermmodernite vremena. Sofia: Iztok–Zapad, 2005.
12. **Мецгер, К.** „Демокрация без народа“. – В: Й. Хайнрихс (2004). Революция на демокрацията. Варна.: Черноризец Храбър, 2004. // **Metsger, K.** 2004. „Demokratsia bez naroda“. – V: Y. Haynrihs (2004). Revolyutsia na demokratsiyata. Varna.: Chernorizets Hrabar, 2004.
13. **Рикъор, П.** Самият себе си като някой друг. Плевен: ЕА 2004. // **Rikyor, P.** Samiyat sebe si kato nyakoy drug. Pleven: EA, 2004.

14. **Хайнрихс, Й.** Революция на демокрацията. Реална утопия за мълчаливото мнозинство. Варна: Стено, 2004. // **Haynrihs, Y.** Revolyutsia na demokratsiyata. Realna utopia za malchalivoto mnozinstvo. Varna: Steno, 2004.

15. **Muehlmann, W.** Geschichte der Anthropologie. Wiesbaden: AULA Verlag, 1986.